

2015 жыл

ПОЭМАНЫҢ ФОРМАЛЫҚ ХӘМ ЖАНРЛЫҚ СЫПАТЫ ХАҚҚЫНДА

Мамбетов Қабыл-НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасының үлкен оқытушысы

Адамзат өзінің тарихый-диалектикалық рауажланыуы басқышларында әпиуайы санадан курамалы ойлау дәрежесіне жетті. Міне усы көп мыңлаған жылларды қамтыған курамалы рауажланыушылықтың жууымағында, адамзат өзін қоршаған орталықтан, хәдийсе хәм кубылыслардан эстетикалық зауықланыу, тәсир алыу пазыйлетіне ийе болды. Анығырақ қылып айтқанда, дүньяжүзлік мәдениет тарихында өмір кубылыстарының нәзік хәм рәң-бәрең сырлары менен таныстыратуғын әжайып Көркем өнер пайда болды. Көркем өнер өмір кубылыстарын көркем сәулелендириуде бир қанша тарауларды қәлиплестирди: Архитектура (саулат) өнери, скульптура (мүсиншилик) өнери, живопись (суўретлеу) өнери, Музыка (саз) өнери х.т.б. Міне усылар менен бир қатарда оғада курамалы хәм тилсимли «Көркем өнердің ең жоқары түри-әдебиет»[1.5-66] - «сөз өнери»[2.300] де пайда болды хәм әсирлер дауамында адамзаттың саналы өмір кешириу дәуіринен баслап, тап бүгінге шекем өзінің өсиу аңғарын кеңейтип, толықтырып киятыр.

Көркем әдебиет, В. Г. Белинский тили менен айтқанда: «хәм үн, хәм картинасы бар, айқын айтылған түсиниги бар адамның еркин сөзинде болады. Сонлықтанда поэзия көркем өнердің басқа барлық тәреплерин өз ишине алады, көркем өнердің барлық түрлеринде бар гүллән куралларынан пайдаланады. Поэзия көркем өнердің тутас түри болып көзге түседі, оның барлық тәрепин өз ишине алған шөлкеми, олардың белгили өзгешелигин де қамтыйды»[3.5-66], яғный-көркем әдебиет өмір кубылыстарын, турмыслық ўақыяларды хәм конкрет адам образын көркем сәулелендириу сыпаты бойынша, яғный жанрлық жақтан үш түрли текке ийе болады-лирика, эпика хәм драма.

Ўақыттың өтиуі менен бул синкритлик белгилер өз алдына жикленди хәм көркем өнердің бөлинип ажыралған түрлери қәлиплести: Лирика, Эпика, Драма. «Ол түрлер әсирден-әсирге өтип, кубылып, ескиси жоғалып, жаңасы тууылып отырды. Міне усы жанлы процесс - жанр тәбиятындағы бурыннан болған, бар хәм бола беретуғын заңдылық»[4.300] болып есапланады.

Деген менен, биз анализлеген бул жанрлар жокарыда көрсетилген айырмашылық белгилери менен бири-бирине пүткиллей қатнастыз, жеке таза халында қәлиплеседи, деген жуўмақты келтирип шығармайды. Себеби көркем әдебиятта да реал өмирдеги сыяқлы субъект хәм объект, реаллық хәм идеаллық ажыралмас синтезде ушырасып, бирин екіншиси көркемлеў қуралы сыпатында толықтырып отырады.

Биз өз жумысымызда әдебий жанр, түр хәм форма бойынша илимий үйрениўимиз жуўмағында төмендеги шешимге келемиз:

1. Хәр бир миллетке тән көркем әдебият өзи тийисли болған халықтың узак өтмишиндеги тарийхы, социал-экономикалық хәм сийсий турмысы, мәденияты, миллий этнографиясы менен тығыз байланыста қәлиплеседи хәм раўажланады. Демек, көркем әдебиятты қайсы бағдардан, қандай көз-қарастан изертлеўде оны тек тарийхый жантасыў арқалы анализлеў мақсетке муўапық болады. Мине усы көз-қарастан биз бул бағдардағы өзимизден алдыңғы устаз-илимпазлар[5] пикирлерине сүйенемиз хәм көркем әдебий жанр сыпатында **Лирика, Эпика, Драманы** қабыл етемиз. Себеби жанр[6.109] термининиң өзи әдебият илимине араласыўында узак өтмиште француз тилинен алынып, бизиңше, тек, түр деген уғымды аңлатқан;

2. Ал көркем әдебий раўажланыўдағы **Поэзия, Проза хәм Драма**, бизиңше, әдебий түрлер болады. Себеби өмир шынлығын суўретлеўде көркем тиллик өзгешеликке зәрүрли дыққат ажыратылады. Өйткени, әдебиятқа тән болған барлық дөретпелерде форманың (сыртқы көринистин) муўапықлығы мазмунның муўапықлығы менен (философиялық көз-қарастан) белгиленеди;

3. Ал бизиң жумысымыздағы тийкарғы изертленетуғын объект Поэма- бул жанрлық форма болып, ол еки жанрдың (лирика хәм эпиканың, лирика хәм драманың) айырым шешиўши белгилериниң биригиўиниң нәтийжесинде, ямаса жеке бир жанр тийкарында пайда болған.

Поэма өзиниң тарийхы, қәлиплесиў дереги хәм өмир шынлығын көркем сәўлелендириўдеги өзгешеликлерине ийе айрықша хәм үлкен әдебий көркем формалардың бири. Узак тарийхый қәлиплесиў жолына ийе болыўына қарамастан поэманың елеге шекем «дәл анықламасы жоқ. Хәр ким хәр қыйлы анықламаларды усынады»[7.227], ямаса «В своем историческом развитии поэма предстала в

различных и многообразных жанрах, и в силу этого дать её единое общее определение крайне затруднительно»[8.222] деген пикирлердің пайда болуына мүмкіншілік жаратты.

Деген менен, сол әйемгі дәуірден усы бүгінге шекемгі поэмаларда белгили баслы уқсаслықлардың да жоқ емеслиги анық. В.Г.Белинскийдің пикиринше, «...они (поэмы-Қ.М.) принадлежат к эпическому роду: ибо основание каждой из них есть событие, да и сама форма их чисто эпическая. В прочем, что уже эпопея нашего времени, эпопея смешанная, проникнутая насквозь и лиризмом и драматизмом, и нередко занимающая у них и формы. В ней событие не заслоняет собою человека, хотя и само по себе может иметь свой интерес»[9.41].

Мине бул анықлама бүгінгі поэмаларды бахалауға толық жууап бермеуі мүмкін. Бирақ бул келтирилген пикирдің тийкарына теренірек дыққат бөлсек хәзіргі поэмалардың тийкаргы белгисин айқынластырады. Себеби В.Г.Белинский жоқарыдағы пикирди Пушкин хәм Байронның поэмаларын анализлеуі арқалы береді. Демек, Байрон хәм Пушкин поэмалары өз дәуіринің эпопеялары болар екен, бүгінгі қарақалпақ, өзбек, рус, халықларының поэмалары да өз дәуіринің эпопеясы болатуғынлығы анық. Мысалы: А.Блоктың «Возмездие», «Скифам», «Двенадцать», И.Буниннің «Листопад», А.Белыйдың «Первое свидание» поэмалары рус әдебиятында, Х.Әлимжанның «Зайнап ва Омон», Ғ.Ғуламның «Кўкан», М.Шайхзаданың «Тошкентнома», Р.Бабажанның «Оби ҳаёт», С.Зуннунованың «Рух билан суҳбат» поэмалары өзбек әдебиятында, С.Сейфулиннің «Көкшетаў», С.Муқановтың «Сулыўшаш», И.Жансугуровтың «Күйши», Б.Майлиннің «Мырқымбай», Қ.Бекхожиннің «Мариям Жагер қызы» поэмалары қазақ әдебиятындағы ХХ әсир эпопеясы екенлиги даўсыз. Ал қарақалпақ миллий поэзиясында болса көрнекли сөз усталары Ж.Аймурзаевтың «Гүрес», «Гүресте жеңдик», А.Дабыловтың «Бахадыр» С.Нурымбетовтың «Бақтыяр», М.Дәрибаевтың «Айпара», «Айымжамал», А.Бегимовтың «Сәпиўра», «Туўған жер», «Өмир» Т.Мәтмуратовтың «Жулдызым мениң», «Жақсы адамның жүреги», М.Сейтниязовтың «Ўатан гедайы», И.Юсуповтың «Дала әрманлары», «Мәңги булақ», «Бүлбил уясы», «Мәмелек ой» х.т.б. поэмалары бүгінгі күн шынлығының эпопеясы екенлиги анық. Себеби бул реалистлик жазба поэмаларда да (В.Г.Белинский айтқан) **Адам, Ыақия, Драматизм, Лиризм** бар.

Бирақ бул белгилер бәрше поэмаларда толық өз пүтинлигин сақлаған, деп жуўмақ шығарыўға болмайды. Себеби айырым поэмаларда гейпара сыпатлар қалдырылып, ал базыбириўлери асырылып-та берилиўи мүмкин. Мине усы белгилерге тийкарланып поэма роман, повесть сияқлы сюжетли прозалық курылыстағы формалардан ажыралады. В.Г.Белинский пикири менен айтқанда: «...есть большая разница между романом или повестью и между поэмою. Поэма рисует идеальную действительность и схватывает жизнь в её высших моментах. Таковы поэмы Байрона и, порожденные ими поэмы Пушкина. Роман и повесть, напротив, изображает жизнь во всей её прозаической действительности, независимо от того, стихами или прозою они пишутся»[10.456-466].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

- 1.**Белинский В.Г.** Собр. Соч. в трех томах. Том II, Москва:1948-г.;
- 2.**Қабдолов. З.** Сөз өнери-Алматы:«Мектеп»-1982-ж.;
- 3.**Белинский В. Г.** Собр. соч. в трех томах. Том II, Москва:1948-г.;
- 4.**Қабдолов З.** Сөз өнери – Алматы:«Мектеп»-1982-ж.;
- 5.**Иzzат Султон.** Адабиет назарияси. Тошкент: «Ўқитувчи»-1980-й. 229-283-бет;
- 6.**Поспелов Г.Н.** Москва: «Высшая школа», 1978-г. С-91-119; **Тимофеев Л.И.** Основы теории литературы, Москва:«Просвещение», 1976-г., с-343-384; **Жумашев Қ.** Әдебиет теориясы. Алматы,1969-ж. 221-243-б.; **Қабдолов З.** Әдебиет теориясының негіздері. Алматы.-1970-ж. 307-351-б.;
- 7.**Квятковский А.П.** Поэтический словарь. Москва:«С.Э.»-1966-г.;
- 8.**Жумашев Қ.** Әдебиет теориясы. Алматы. 1969-ж.;
- 9.**Абрамович Г.Л.** Введение в литературоведение. М-«Просвещение»,1975-г.;
10. **Белинский В.Г.** Собр.соч. в трех томах. Том II. 1948-г.;
10. **Белинский В.Г.** Собр. соч. в трех томах. Том III. М-1948-г.